

"וינחם האלהים על הרעה" – "וינחם ה' כי עשה את האדם" **בין סיפור יונה לסיפור נח¹**

הצגת הבעיות

שתי שאלות חמורות על אודות מגמת כתיבתו של ספר יונה מתעוררות מעין בספר. הראשונה מובאת בתחילת פירושו של אברבנאל לספר:

השאלה הראשונה – במה שאמר ה' ליונה 'קום לך אל נינוה העיר הגדולה וקרא עליה כי עלתה רעתה לפני' (יונה א', ב), כי מה לו לשם יתברך עם נינוה אם רבו פשעיה, לשישגיח בה וישלח עבדיו הנביאים להוכיחה ולישרה? והלא הוגד מראש שזהו היתרון והמעלה שעשה הקב"ה אל עמו ואל נחלתו ישראל להשגיח בהם בפרט או בכלל.²

מכוחה של השאלה הזו כבר הקדים רד"ק והקשה: "ויש לשאול למה נכתבה נבואה זו בכתבי הקדש וכולה על נינוה שהיתה מאומות העולם ואין בו זכר לישראל ואין בכל הנביאים זולתה כמוה". עצם השליחות אל עם אשר לא מבני ישראל המה, כפי שתמה אברבנאל; ועוד יותר מכך: כתיבת השליחות הזו לדורות בתוך כ"ד הספרים, כפי שמעורר רד"ק – מזקיקים עיון.

דבריהם של ראשונים

לשאלות אלו תשובות מרובות, החל בפירושיהם של ראשונים וכלה במחקריהם של אחרונים. נסקור חלק מן התשובות.³

1. עצם ההשוואה בין סיפור נח ויונה אינה חדשה. כבר עמד על כך י' גרוסמן במאמרו "היום הרת עולם" – לאור "לידתם" המחודשת של נח ויונה, בתוך: א' בזק (עורך), **בראש השנה ייכתבון**, אלון שבות תשס"ג, עמ' 41-59. להלן הרחבנו את הבסיס ההשוואתי בין שני הסיפורים. יצוין, כי גרוסמן במאמרו מתייחס בעיקר לזיקה המחשבתית העולה בין שני הסיפורים, ועל כן לא הרבינו להביא מדבריו פרט למקומות שלדעתנו ההבדלים הם בהבנת הכתוב.
2. כך גם הקשה מלבי"ם: "לא מצאנו בשום מקום שישלח ה' נביא מבני ישראל בפרטות שילך אל מדינה מן האומות להחזיר אותם בתשובה, כי זה מיוחד רק לישראל".
3. מובן, שאין בדעתנו להביא את המבחר העצום של הגישות והדעות ביחס לשאלות אלו שנכתבו במרוצת השנים; הסתפקנו על כן בדוגמות בודדות בלבד.

לדעת אברבנאל, שליחותו של יונה הייתה לא מפני:

שהיה משגיח בהם בהשגחתו העליונה כמו בישראל ולישרם ולהציל מפגע, אלא מפני שהיה גזור לפניו להחריב את מלכות ישראל שומרון ובנותיה מפני עוונותיהם על ידי אשור, ולכן היה משתדל יתברך להציל את אשור מהרעה המתועדת לבוא עליהם... כדי שינצל אשור מהכליה ויהיה כלי זעמו של הקב"ה להחריב בו את ישראל וכמו שאמר 'אשור שבט אפי'... (ישעיהו י', ה) וזה טעם שליחות יונה.⁴

נמצא אפוא כי המושא האמתי לשליחות היו ישראל ולא נינווה, שתפקידם הוא בסופו של עניין כלי משחק בידיו של ה'. ביחס לשאלה השנייה כותב אברבנאל:

הכוונה הכוללת בנבואה הזאת היא להודיע שעצת ה' לעולם תעמוד ודבר אלוקינו יקום לעולם ושלכן היו הנביאים מאמינים בנבואותיהם ומיעדן על העתידות שיראו לדעתם באמת כי 'לא איש אל ויכזב' (במדבר כ"ג, ט), ושכבר קרה הלכה למעשה מיונה בן אמיטי שצוהו הש"י להנבא לא על עמו כי אם על נינוה ראש מלכות אשור, ושיונה לא רצה ללכת להנבא שם... והשם אשר לו נתכנו עלילות הטיל רוח סערה בים... והלך לעשות שליחותו כי לא יפלא מהש"י דבר והכל בידו כחומר ביד היוצר לכל אשר יחפוץ יטנו.

נמצא כי מגמת כתיבת הספר ללמד על אודות דברי ה' שסופם להתקיים, גם אם אין הנביא חפץ בכך.

בשאלה זו הקדים רד"ק ופנה לדרך שונה. לדידו הכללת הספר בתוך כ"ד ספרי המקרא הייתה משלוש סיבות:

ונוכל לפרש כי נכתבה להיות מוסר לישראל שהרי עם נכרי שאינם מישראל היה קרוב לתשובה ובפעם הראשונה שהוכיחם הנביא שבו בתשובה שלמה מרעתם וישראל מוכיחים אותם הנביאים השכם והערב ואינם שבים מרשעם.

ועוד להודיע הפלא הגדול שעשה האל יתברך עם הנביא שהיה במעי הדג ג' ימים וג' לילות וחי ועוד שהקיא הדג.

ועוד ללמד שהאל יתברך חומל על בעלי תשובה מאיזה עם שיהיו ומוחל להם וכל שכן כשהם רבים.

בתשובה הראשונה מבהיר רד"ק כי ספר יונה נכתב כמוסר לישראל. יש להניח כי תשובה של עם אחר תעורר רושם רב על ישראל, יותר מהוכחה יומיומית של נביא, או מסיפור חזרה בתשובה שקרה בתוך העם. בתשובה השנייה מצמצם רד"ק את הסיבה לכתיבת הספר בנס הגדול שעשה ה' ליונה במעי הדג; ובתשובה השלישית מציין רד"ק את העובדה כי ה' מוחל וסולח לכל בעלי תשובה ללא הבדל דת ולאום.

4. כדברים האלה תירץ גם מלבי"ם על אתר.

מחקריהם של אחרונים

שאלות אלו, כאמור, לא פסחו על קולמוסיהם של אחרונים וגם אצלם ניתן למצוא לכך התייחסות. יצוין כי לחלק מהדעות להלן יש זיקה לדבריהם של רד"ק ואברבנאל לעיל.

נפתח בדבריו של א' סימון.⁵ סימון בעיסוקו בשאלה המפורסמת מדוע ברח יונה, מביא כמה תשובות, שלשתיים מהן יש זיקה גם לשאלות שבהן אנו עוסקים:

א. נושא הכפרה: בין עונש ותשובה – ראשית מביא סימון את הגישה כי קביעת ספר יונה בשלמותו כהפטרה בתפילת המנחה של יום הכיפורים, מלמדת כי מגמת פניו של הספר להדגיש את רעיון כוחה של התשובה המסוגלת להעביר את רוע הגזרה. הדברים באים לידי ביטוי בשנית בתענית ציבור שבה מקריא הזקן בדברי הכיבושין שלו בפני הקהל את סיפור התשובה של אנשי נינווה.⁶

סימון מפריך רעיון זה, בטענה כי לרעיון התשובה מוקדש רק פרק אחד בכל הסיפור (ג'). לכל שאר הדברים המסופרים, החל מסיפור המלחים וכלה ביונה עצמו, אין עניין התשובה בא לידי משמעות. שכן המלחים לא חטאו, וממילא אין שמיעתם לדבר ה' ויראתם הגדולה אותו בגדר שיבה מעוון. כך גם לגבי יונה, שאמנם חטא במעשי בריחתו, אך אין למצוא בתפילתו הד לחזרתו בתשובה. יעיד על כך הפרק החותם את הספר שבו משתמע כי אין יונה חוזר בו מסירובו לשליחות. א' בן מנחם, בניגוד לסימון, רואה בתשובה בהקשרה הרחב את הפתרון:

ועם כל זה לא ברעיון התשובה עיקר חידושו של ספר יונה. חידושו הוא בפיסקה האחרונה שבו. פסקה זו עוסקת בצידוקה העיוני והמוסרי של התשובה. נמצא שכל הסיפור משמש יסוד ותשתית לדיון על צידוקה של התשובה, כשהפיסקה האחרונה מהווה שיאו של הספר ותכליתו.⁷

ב. נושא הבחירה: בין ישראל לעמים – לשיטה זו המפתח להבנת מגמת הספר הוא בעובדה כי העלילה כולה מתרחשת בקרב אנשים נכרים, המעוצבים באופן חיובי. על פי כיוון זה "בא ספר יונה לעקור מן הלב את הגישה הלאומנית, המעמידה את שלומה וטובתו של עם ישראל כערך עליון".

סימון מפריך גם גישה זו בטענה כי לא "ניתן לעגן תפיסה כלל אנושית זו בספר יונה".

כעת נעבור לאפשרויות נוספות שהועלו בעניין זה.

5. א' סימון, **מקרא לישראל – ספר יונה**, תל אביב-ירושלים 1992, מבוא, עמ' 9-3.
6. וכן לדעת י' קויפמן, **תולדות האמונה הישראלית**, ב, ירושלים תשל"א, עמ' 285, הכותב: "ספר יונה הוא ספר התשובה בתפיסתה הישראלית".
7. א' בן מנחם, **דעת מקרא לספר יונה**, ירושלים תשל"ט, מבוא, עמ' 7.

ג. "ורחמיו על כל מעשיו" – לדעת ל' פרנקל: "די בקריאה ראשונה כדי לעמוד על כך, שבספר יונה נודע ה' במידת רחמיו לכל בריותיו, לרבות הבהמה, הבקר והצאן, שפורענות נשקפת אף להם".⁸

בהמשך דבריה מוכיחה פרנקל כי כמעט בכל פרק מארבעת הפרקים מודגש המוטיב של רחמי ה' על כל מעשיו, החל מסיפור המלחים בפרק א', דרך יונה במעי הדג עבור למה שאירע לאנשי נינווה וכלה בחתימת הסיפור בשאלתו של ה' אל יונה הנותרת ללא מענה.

בניגוד לגישה זו כותב ש"ד גויטיין: "לו היה באמת תפקיד הספר ללמד ליהודים אהבת הבריות, היה התפקיד נאה ונשגב. אך כל ההשקפה הזאת על מוסר ההשכל של ספרנו אינה מבוססת: היא מופשטת ואינה שמה לב לאופי הסיפורי של ספרנו".⁹ על כן כותב גויטיין כי מטרת הסיפור ללמדנו, שהרבה עבדים יש להקב"ה: הרוח, הגורל, הדג והקיקיון.

ד. בגישה מעניינת מחזיק ז' שזר.¹⁰ לדעתו, יש במקרא שני מיני נביאים: יש נביאים שהם בבחינת 'רואים', כלומר צופים את העתיד ואת הגורל. הגורל הוא דבר שהאדם אינו יכול לשנות בבחינת "לא איש אל ויכזב ובן אדם ויתנחם" (במדבר כ"ג, יט); ולעומתם יש 'נביאי הכתב' המשקפים את הגישה כי הדבר תלוי לא בפסק הדין, כי אם במעשי האדם: "אם תאבו ושמעתם טוב הארץ תאכלו. ואם תמאנו ומריתם חרב תאכלו כי פי ה' דבר" (ישעיהו א', יט-כ).

נמצא אפוא, כי תפקידו של ספר יונה הוא להראות "כי לנבואה יש תפקיד בעולם, והייעוד הוא לשנות את הגורל... אני חושב אפוא שהספר הקטן הזה, ספר יונה, הוא הספר הפרוגרמטי של נביאי הכתב, האומר למה נשלחו נביאים לישראל, מה תפקידו של הנביא... משום שהנביא הוא מזהיר את העם ומשנה את גורלו על ידי שהוא משנה את דרכו של העם מרע לטוב".¹¹

8. ראה: ל' פרנקל, 'ורחמיו על כל מעשיו' – עיון במגמת ספר יונה, **פרקים במקרא – דרכים חדשות בפרשנות**, ירושלים תשמ"א, עמ' 224.

9. ראה: ש"ד גויטיין, 'ספר יונה', **אומנות הסיפור במקרא**, ירושלים תשט"ז, עמ' צו.

10. ז' שזר, 'ספר יונה', **עיונים בספר תרי עשר**, ירושלים תשמ"א, עמ' 245-252.

11. נציין כי דבריו של שזר מעוגנים היטב גם בפסוקים. כך למשל בדברי שמואל (הנקרא "רואה") (שמ"א ט', ט, י, יא, יח, יט) אל שאול, כאשר זה האחרון לא מילא את דברי ה' במלחמת עמלק: "וגם נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם כי לא אדם הוא להנחם" (שמ"א ט"ו, כט). כלומר, גם כשרוצה שאול לחזור בתשובה, אין לה מקום אצל ה' ואין להשיב את הגלגל לאחור. לעומת זאת אצל ירמיהו מצאנו דברים שונים לחלוטין: "מיכה [מיכה קרי] המורשתי היה נבא בימי חזקיהו מלך יהודה ויאמר אל כל עם יהודה לאמר כה אמר ה' צבאות ציון שדה תחרש וירושלים עיים תהיה והר הבית לבמות יער. ההמת המתהו חזקיהו מלך יהודה וכל יהודה הלא ירא את ה' ויחל את פני ה' וינחם ה' אל הרעה אשר דבר עליהם ואנחנו עשים רעה גדולה על נפשותינו" (ירמיהו כ"ו, יח-יט).

"וינחם האלהים על הרעה" – "וינחם ה' כי עשה את האדם"

בין יונה לנח

במאמר זה אנו מבקשים ליתן תשובה מזווית שונה. לדעתנו, יש לראות את סיפור יונה ושליחותו כסיפור המשך לסיפור נח, למבול ולתיבה. בעיקר נרצה להוכיח כי סיפורו של יונה – הנשלח אל ארץ זרה ואל אנשים שלא מבני ישראל המה – הוא תוצאה ישירה של הבטחת ה' אל נח והברית שכרת עמו בסופו של המבול. הזיקה ההדוקה בין שני הסיפורים, כפי שעוד ניווכח, אינה מוטלת בספק. מה שמכונן זיקה הדוקה זו הן מקבילות רעיוניות ולשוניות הנמצאות בשני הסיפורים. ניתן בהחלט לומר כי סיפור יונה מהווה מעין סגירת מעגל להבטחה שניתנה לנח. בעיקר אמורים הדברים בהתפתחותה של גישת ה' אל בני האדם המתחייבים חובת כליה בשני הסיפורים.

כאמור, בסיפור יונה מוצא הקורא הדים ברורים לסיפור נח והמבול, כדלהלן:

א. "ותמלא הארץ חמס"

דורו של נח דור מושחת היה, ורעתם ומעשיהם עולים לפני האלוהים: "ותשחת הארץ לפני האלהים" (בראשית ו', יא). וכך גם אצל אנשי נינווה: "כי עלתה רעתם לפני" (יונה א', ב).

גם הרעה המתוארת בפסוקים אחת היא. אצל נח מצאנו: "ותמלא הארץ חמס" (בראשית ו', יא) ואצל יונה – "ומן החמס אשר בכפיהם" (ג', ח).

ב. "ויקם יונה לברוח"

כבר עמד על כך י' זקוביץ, כי סיפור יונה ערוך כסיפור בבואה מנוגד לסיפור אברהם בסדום:¹²

בספר יונה שולח ה' את יונה אל נינווה "כי עלתה רעתם לפני" (א', ב). בסיפור סדום מודיע ה' לאברהם על פשעיה של סדום, ואומר: "ארדה נא ואראה הכצקתה הבאה אלי" (בראשית י"ח, כא).

זאת ועוד, כאשר יונה יגיע בסופו של דבר אל נינווה הוא יכריז כי "עוד ארבעים יום ונינווה נהפכת" (יונה ג', ד). השורש הפ"ך נמצא בסיפור סדום (בראשית י"ט, כא, כה, כט).

עולה אפוא, כי היחס בין שני הסיפורים ממחיש את הניגוד הקיים בין אברהם ובין יונה. בעוד שאברהם אינו חושך מאמצים להציל את יושבי העיר, יונה בורח מפני ה' ואינו מעונין בקיום השליחות.

נדמה לנו, כי ניגודו של יונה ביחס לאברהם דומה לניגודו של נח כלפי אברהם.¹³ גם נח אינו מתאמץ יתר על המידה להציל את אנשי דורו והוא 'בורח' אל התיבה,

12. י' זקוביץ, מקראות בארץ המראות, תל אביב 1995, עמ' 44-45.

כפי שעשה יונה. כבר חז"ל עצמם ראו באור שלילי את 'בריתתו' של נח אל התיבה מבלי להשתדל לטובת דורו. כך כותב, למשל, בעל **משך חכמה**:

'ויחל נח איש האדמה' (בראשית ט', כ) – במדרש פרשה ל"ו סעיף ג אמר ר' ברכיה: חביב משה מנח, נח משנקרא 'איש צדיק' נקרא 'איש האדמה'; משה משנקרא 'איש מצרי' נקרא 'איש אלהים'. והעניין דיש שתי דרכים בעבודת ה' יתברך מי שמייחד עצמו לעבודתו יתברך ומתבודד, ויש מי שעוסק בצרכי ציבור ומבטל עצמו בשביל הכלל ומפקיר נפשו עבורם. אם כן, צריך לומר לפי המושג, שזה שמתבודד יעלה מעלה מעלה, וזה ירד מטה מטה... ובכל זאת מצאנו שנח התבודד, ולא הוכיח את בני דורו, לכן אמרו עליו שאף הוא היה ראוי לכלייה, ורק מתבודד לעצמו היה, בכל זאת אחר שנקרא 'איש צדיק' (ו', ט) ירד ממדרגתו ונקרא 'איש אדמה' (ט', כ).¹⁴

לסיכום: גם יונה וגם נח מתוארים כאנשים המעדיפים להסתגר בד' אמותיהם, על פני דאגה ועזרה לסביבתם.

ג. "וה' הטיל רוח גדולה אל הים"

בשני הסיפורים מוצאים יונה ונח מפלט בדמותם של כלי שיט השטים במים סוערים. אצל יונה: "וה' הטיל רוח גדולה אל הים ויהי סער גדול בים והאניה חשבה להשבר" (א', ד); ואצל נח: "ויגברו המים וירבו מאד על הארץ ותלך התבה על פני המים. והמים גברו מאד מאד..." (בראשית ז', יח-יט) וכתב רמב"ן: "ויתכן כי טעם 'ויגברו', שהיו באים בשטף ועוקרים האילנות ומפילים הבנינים, כי לכך יקרא גבורה".

ד. "וישאו את יונה ויטלהו"

בשני הסיפורים יציאתו של גוף חי מחוץ לאנייה/תיבה מסמלת את סופו של המשבר. אצל נח: "ויסף שלח את היונה מן התבה... וידע נח כי קלו המים מעל הארץ" (בראשית ח', י-יא); ואצל יונה: "וישאו את יונה ויטלהו אל הים ויעמד הים

13. וכבר נכתב על כך בזוהר בראשית דף קו, א: "אמר ר' יהודה: מאן חמא אבא דרחמנותא כאברהם? תא חזי: בנח כתיב: 'ויאמר אלהים לנח: קץ כל בשר בא לפני... והנני משחיתם את הארץ' (בראשית ו', יג) ואשתיק ולא אמר מידי, ולא בעי רחמי. אבל אברהם בשעתא דאמר ליה הקב"ה 'זעקת סדם ועמרה כי רבה...' (שם י"ח, כ) מיד כתיב 'ויגש אברהם' (שם, כג)."

14. **משך חכמה** לספר בראשית, מהד' הרב י' קופרמן, ירושלים תשנ"ז, עמ' לט-מ, ועיין שם בהערה 5 מדרשים שונים המוכיחים את חובת הכליה שנתחייב בה נח משום שלא טרח להוכיח את בני עמו. ראה עוד בעניין זה: נ' ליבוביץ, **עיונים בספר בראשית**, תל אביב 1966, עמ' 44-49, ומקורות נוספים שם.

"ויונחם האלהים על הרעה" – "ויונחם ה' כי עשה את האדם"

מזעפר" (א', טו). מעניין, כי בשני המקומות השם 'יונה' הוא הנשלח והוא גם המבשר את השקט.

ה. "ויזבחו זבח לה"

בשני המקומות מוזכר כי זבחו אנשים קרבנות לה' בתודה על הנס וההצלה שקרתה להם. אצל המלחים: "וייראו האנשים יראה גדולה את ה' ויזבחו זבח לה' וידרו נדרים" (יונה א', טז); ואצל נח מיד בצאתו מן התיבה: "ויבן נח מזבח לה'... ויעל עלת במזבח" (בראשית ח', כ).

ו. "עוד ארבעים יום"

בשני הסיפורים אורך הזמן הקשור לחורבן הוא ארבעים יום. אצל נח: "אנכי ממטיר על הארץ ארבעים יום וארבעים לילה ומחיתי..." (בראשית ז', ד); וכך אצל יונה: "ויקרא ויאמר עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת" (ג', ד).

ז. "ואל תתן עלינו דם נקיא"

רצונו של יונה להיזרק אל הים נתקל כנראה בהלם אצל המלחים. המלחים ההמומים אינם מסוגלים לבצע את גזר הדין שגוזר יונה על עצמו, ומבקשים להשיב את הספינה חזרה ליבשה. משלא יכלו לעשות כן "כי הים הולך וסער עליהם" (יונה א', יג) פונים המלחים בתחינה אל ה': "ויקראו אל ה' ויאמרו אנה ה' אל נא נאבדה בנפש האיש הזה ואל תתן עלינו דם נקיא כי אתה ה' כאשר חפצת עשית" (שם, יד). האיסור של שפיכת דם נקי, שממנו יראים המלחים, מזכיר לנו מיד את דברי ה' אל נח בצאתו מן התיבה: "ואך את דמכם לנפשותיכם אדרש מיד כל חיה אדרשנו ומיד האדם... שפך דם האדם באדם דמו ישפך כי בצלם אלהים עשה את האדם" (בראשית ט', ה-ו).

* * *

לפנינו אם כן מערך השוואה שלם ומפורט בין שני הסיפורים, היוצר זיקה הדוקה בין שני הסיפורים. מכאן ועד לשאלה מה מלמדת אותנו השוואה זו – הדרך קצרה.¹⁵ נדמה לנו כי במקרה זה הזיקה בין שני הסיפורים אינה רק מלמדת מן האחד על חברו, אלא יותר מכך: הזיקה נועדה לקשור בין שני הסיפורים לצורך הפיכת האחד

15. גם י' גרוסמן (לעיל, הערה 1), מסביר את הזיקה ההדוקה בין שני הסיפורים. לדעתו שני הסיפורים מלמדים על לידתם המחודשת של נח ויונה אחר ששהו בבטן התיבה או הדג. גרוסמן קושר את הלידה הזו לתהליך שהאדם עובר בימים הנוראים – ראש השנה ויום הכיפורים, שגם הם כעין לידה מחודשת של האדם. כאמור לעיל (הערה 1), כיוון שדבריו של גרוסמן נושקים לתחום המחשבה, נמנענו מלעסוק בהם באופן ישיר.

המשכו של השני. ההמשכיות לא באה לידי ביטוי ביחס בין נח ליונה, משום שמעשיו של יונה נותרו כמעשיו של נח. לדעתנו, עיקר ההמשך תלוי בגישתו של הקב"ה אל עולמו קודם המבול וגישתו אל העולם לאחר המבול. אמור מעתה: סיפור יונה נכתב כסיפור המשך על דרך הניגוד בין דרכו של ה' קודם שהשחית את כל הבשר אשר על הארץ ולאחריו.

כמה ראיות באמתחתנו, וגם הן ערוכות על בסיס של ביטויים זהים אך מנוגדים בין שני הסיפורים:

א. "וינחם ה' כי עשה את האדם"

לאחר בריאת האדם רואה ה' כי רבה רעת האדם בארץ, ובני האדם חושבים רק רע כל היום. מכורח זה מגיע ה' למסקנה כי אין בַּרְרָה אלא למחות את האדם מעל פני האדמה, ולהתחיל את הכול מן ההתחלה. המילה שבה משתמש המקרא לתיאור תהליך חשיבה זה אצל ה' היא: "וינחם", כלומר לשון חרטה: "וינחם ה' כי עשה את האדם בארץ ויתעצב אל לבו" (בראשית ו', ו).

אותה מילה ממש אנו מוצאים בספר יונה, אך בהקשר ובמשמעות שונים לחלוטין. מיד לאחר זעקתו של יונה מתקבצים כל בני העיר ומשתתפים בתהליך התשובה, וכך כתוב: "ויקראו צום... ויתכסו שקים... וישבו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם" (יונה ג', ה-ח). תקוותם של אנשי העיר היא: "מי יודע ישוב ונחם¹⁶ האלהים ושב מחרון אפו ולא נאבד" (שם, ט). אף שבשני המקומות הפירוש המילולי של השורש נח"ם הוא חרטה על העבר, ברור כי היחס בין שתי לשונות הניחומים גדול מאוד. בספר בראשית הלשון "וינחם" משמעותה הסופית היא חורבן. הנחמה היא המובילה את ה' למסקנה בדבר מחיית האדם והבהמה מעל פני האדמה.¹⁷ לעומת זאת, הנחמה בספר יונה משמשת בלשון של תקווה ואי-עשייה,

16. הבהרה: אף כי המילה 'וינחם' על שורשיה נמצאת כבר במקרא לפני ספר יונה במשמעות של חרטה חיובית; נדמה כי רק אצלנו בספר יונה קיימת חרטה על רקע של תשובה, עובדה שמחדדת את היחס בין שני הספרים מחד, ואת חידושו של ספר יונה מאידך. ואכן, מתקופת יונה ואילך אנו מוצאים תשובה שנחמה בצדה. ראה למשל: ירמיהו כ"ו, יג. זאת בניגוד לזמן שלפני תקופת יונה, שם החרטה נובעת מסיבה צדדית או מהחלטה שרירותית של ה'. ראה למשל: שמות ל"ג, יד (ושם הנחמה גררה מגפה בצדה); שמ"ב כ"ד, טז. אמור מעתה, ספר יונה הוא נקודת המעבר האלוהית בין נחמה על רקע של תשובה ובין נחמה שאיננה על רקע כזה. ועוד נבהיר: אין בכוונתנו לומר כי לפני ספר יונה לא היה קיים 'רעיון התשובה'. רצוננו לטעון רק כי **נחמה אלוהית** מכוחה של תשובה הוא חידושו הגדול של ספר יונה, וזאת, כאמור, מכוחה של הברית לאחר המבול. וראה עוד להלן בגוף המאמר.

17. שמא על פי הסבר זה אין להאשים עוד את נח בהסתגרות, שכן גם אילו היה מבקש ומתחנן על דורו לא היה מצליח לשנות את רוע הגזרה. מאידך ברור כי על הנביא למלא את חובתו המוסרית כלפי עמו, בלי כל קשר לגישתו של ה', ומכאן פתח לביקורת שהוטחה כלפיו.

"וּיִנְחָם הָאֱלֹהִים עַל הָרָעָה" – "וּיִנְחָם ה' כִּי עָשָׂה אֶת הָאָדָם"

כפי שגם כתוב לבסוף: **"וּיִנְחָם הָאֱלֹהִים עַל הָרָעָה אֲשֶׁר דָּבַר לַעֲשׂוֹת לָהֶם וְלֹא עָשָׂה"** (שם, י).

יצוין, כי התקווה לנחמה במובן חיובי מוזכרת כבר בלידת נח. יושם לב, כי הפסוק המעיד על לידת נח דומה בצליל לפסוק המציין את נחמת האל ועיצבונו על בריאת העולם. נשווה בין שני הפסוקים:

לידת נח	מחשבות ה'
זֶה יִנְחָמֵנוּ מִמַּעֲשֵׂנוּ וּמִמַּעֲצָבוֹן יִדְּיֵנוּ מִן הָאָדָמָה אֲשֶׁר אָרְרָה ה' (בראשית ה', כט).	וּיִנְחָם ה' כִּי עָשָׂה אֶת הָאָדָם בָּאָרֶץ וַיַּחֲצֹבֵב אֶל לָבוֹ (בראשית ו', ו).

ברור הדבר, כי הנחמה בלידת נח היא נחמה פרטית ("זה"), ללא השלכה ישירה לחברה הסובבת. אפשר שדבר זה גרם לנח להסתגר אחר כך בד' אמותיו, מבלי ניסיון לעורר את החברה הסובבת אותו לתשובה.

עוד נציין, כי המושג נחמה במשמעות של תקווה מצוי גם בתחילת ספר יונה, אם כי בלשון אחרת. תוך כדי המאבק של המלחים בים הזועף והקוצף הם מבקשים מיונה: "קום קרא אל אלהיך אולי יתעשת האלהים לנו ולא נאבד" (יונה א', ו). גם כאן, מבקשים המלחים מן האלוה חרטה מתכניתו הראשונית להפוך את יושבי האנייה לתוך הים.

ב. "הבהמה הבקר והצאן"

בסיפור נח אנו מוצאים השחתה כללית של כל החי על פני האדמה: "מאדם עד בהמה עד רמש ועד עוף השמים" (בראשית ז', כג). לא רק האדם משלם את המחיר על התנהגותו הקלוקלת, אלא גם שאר הבהמות והחיות אשר על הארץ. התחושה העולה מהכתוב היא כי חיייהן של הבהמות אינם חשובים דיים כדי להציל בעבורן את כל היישוב, ומשנגזרה גזרה על האדם להימחות, רק טבעי הוא כי הבהמות יימחו גם כן.¹⁸

דומה כי בספר יונה אנו מוצאים התייחסות שונה לחלוטין. ראשית, בעניין הצום שצמו אנשי נינוה כחלק מתהליך התשובה אנו קוראים – "וַיִּתְכַּסּוּ שָׂקִים הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה וַיִּקְרְאוּ אֶל אֱלֹהֵיהֶם..." (יונה ג', ח); וכן בדברי המלך: "הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה הַבֶּקֶר וְהַצֹּאֵן אֵל יִטְעֻמוּ מֵאוֹמָה אֶל יָרְעוּ וּמִים אֶל יִשְׁתּוּ" (שם, ז) – ותמהים: היכן עוד מצאנו כי לבעלי החיים חלק משמעותי במעשה התשובה?

זאת ועוד, הפסוק החותם את ספר יונה – "וְאֲנִי לֹא אֲחוּס עַל נִינוּהָ הָעִיר הַגְּדוֹלָה אֲשֶׁר יֵשׁ בָּהּ הִרְבֵּה מִשְׁתִּים עָשְׂרָה רַבּוֹ אָדָם אֲשֶׁר לֹא יָדַע בֵּין יָמָיו לְשִׁמְאֹל"

18. על פי הפרשנים השונים, צמד המילים "כל בשר" מכוונים לא רק לאדם אלא גם לכל בעלי החיים בארץ, שכן גם הם היו שותפים לחטא. לעומת זאת לדעת רש"י (בפירושו השני) נתייבו הבהמות כליה שכן "כולם נבראו בשביל האדם ואם אין אדם מה צורך להם" (ו', ז).

ובהמה רבה" (יונה ד', יא) – מסתיים במילים "ובהמה רבה". ושוב עולה השאלה: מדוע חש הקב"ה להזכיר ליונה את העובדה כי בהמות רבות נמצאות בעיר?

ג. "ויהי דבר ה' אל יונה שנית"

הפסוקים בתחילת פרשת נח העוסקים בציווי לבנות את התיבה (ו', ט – ז', ו), נחלקים לשניים, כאשר החלק השני מהווה, לכאורה, חזרה של החלק הראשון:

בראשית ו', ט-כב	בראשית ז', א-ה
אֵלֶּה תוֹלְדֹת נֹחַ נֹחַ אִישׁ צַדִּיק תָּמִים הָיָה בְּדֹרֹתָיו אֶת הָאֱלֹהִים הִתְהַלֵּךְ נֹחַ. וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים לְנֹחַ קֵץ כָּל בָּשָׂר בָּא לִפְנֵי כִי מְלֹאָה הָאָרֶץ חֲמָס מִפְּנֵיהֶם וְהִנְנִי מַשְׁחִיתָם אֶת הָאָרֶץ. וְהִקְמַתִּי אֶת בְּרִיתִי אִתָּךְ וּבָאתָ אֵל הַתֵּבָה אַתָּה וּבְנֶיךָ וְאִשְׁתְּךָ וְנָשֵׁי בְנֶיךָ אִתָּךְ. וּמִכָּל הַחַי מִכָּל בָּשָׂר שְׁנַיִם מִכָּל תְּבִיאָה אֵל הַתֵּבָה לְחַיֵּית אִתָּךְ זָכָר וּנְקֵבָה יְהִיו. מִהֶעוֹף לְמִינֵהוּ וּמִן הַבְּהֵמָה לְמִינָהּ מִכָּל רֶמֶשׂ הָאֲדָמָה לְמִינֵהוּ שְׁנַיִם מִכָּל יָבֹאוּ אֵלֶיךָ לְחַיֵּיוֹת. וַיַּעַשׂ נֹחַ כְּכֹל אֲשֶׁר צִוָּה אֹתוֹ אֱלֹהִים כֹּן עָשָׂה.	וַיֹּאמֶר ה' לְנֹחַ בֵּא אִתָּךְ וְכָל בְּיֹתְךָ אֶל הַתֵּבָה כִּי אִתְּךָ רְאִיתִי צַדִּיק לִפְנֵי בְּדֹרֹתָיו. מִכָּל הַבְּהֵמָה הַטְּהוֹרָה תִּקַּח לָךְ שִׁבְעָה שִׁבְעָה אִישׁ וְאִשְׁתּוֹ וּמִן הַבְּהֵמָה אֲשֶׁר לֹא טְהוֹרָה הִוא שְׁנַיִם אִישׁ וְאִשְׁתּוֹ. גַּם מֵעוֹף הַשָּׁמַיִם שִׁבְעָה שִׁבְעָה זָכָר וּנְקֵבָה לְחַיֵּיוֹת זָרַע עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ. כִּי לִימֵים עוֹד שִׁבְעָה אֲנִכִּי מִמָּטִיר עַל הָאָרֶץ אַרְבָּעִים יוֹם וְאַרְבָּעִים לַיְלָה וּמַחֲיִיתִי אֶת כָּל הַיָּקוּם אֲשֶׁר עָשִׂיתִי מֵעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה. וַיַּעַשׂ נֹחַ כְּכֹל אֲשֶׁר צִוָּהוּ ה'.

התוכן של הדברים והסדר שבו הם מופיעים בשתי העמודות, דומה להפליא. הפסוק הפותח את שני הקטעים מציין את עובדת היותו של נח איש "צדיק". לאחר מכן במרכז שני הקטעים קיים הציווי שניתן לנח בקשר לבואו הוא ומשפחתו לתיבה, וכן האזכור בדבר הכנסת בעלי החיים אל התיבה שניים שניים או שבעה שבעה. בסיום העניין מופיע ציון העובדה כי נח עשה ככל אשר ציווהו ה'.¹⁹ יתרה מזאת: גם הפסוקים המדברים על ביצוע הדברים דלעיל – נכפלים כדלהלן:²⁰

ז', ז-יב	ז', יג-יח
וַיָּבֵא נֹחַ וּבָנָיו וְאִשְׁתּוֹ וְנָשֵׁי בָנָיו אִתּוֹ אֵל הַתֵּבָה מִפְּנֵי מִי הַמַּבּוּל. מִן הַבְּהֵמָה הַטְּהוֹרָה	בָּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה בָּא נֹחַ וְשֵׁם וְחָם וְיִפֶּת בְּנֵי נֹחַ וְאִשְׁתּוֹ נֹחַ וּשְׁלֹשֶׁת נָשִׁי בָנָיו אִתָּם אֵל

19. בפשטות ניתן לתרץ, כי בחלק השני קיימת תוספת שאינה כתובה בחלק הראשון, כמו החלוקה בין בהמה טהורה ובין בהמה שאינה טהורה, ועוד. אלא שעדיין יקשה מדוע לא כללה התורה הכול בציווי אחד.
20. הכפילות הזו נתפרשה בדברי הרב מרדכי ברויאר בספרו **פרקי בראשית** א, אלון שבות תש"ס, עמ' מז-מח. הרב ברויאר רואה בכפילות זו שתי בחינות שונות של הנהגת ה' בעולמו, הראשונה במידת הדין והשנייה במידת הרחמים.

"וּיִנְחָם הָאֱלֹהִים עַל הָרָעָה" – "וּיִנְחָם ה' כִּי עָשָׂה אֶת הָאָדָם"

וּמִן הַבְּהֵמָה אֲשֶׁר אֵינָנָה טָהֳרָה וּמִן הָעוֹף וְכָל אֲשֶׁר רָמַשׁ עַל הָאֲדָמָה. שְׁנַיִם שְׁנַיִם בָּאוּ אֶל נֹחַ אֶל הַתֵּבָה זָכָר וּנְקֵבָה כָּאֲשֶׁר צִוָּה אֱלֹהִים אֶת נֹחַ. וַיְהִי הַגֶּשֶׁם עַל הָאָרֶץ אַרְבָּעִים יוֹם וְאַרְבָּעִים לַיְלָה.	הַתֵּבָה הָמָּה וְכָל הַחַיָּה לְמִינָהּ וְכָל הַבְּהֵמָה לְמִינָהּ וְכָל הָרֶמֶשׂ הָרֹמֵשׁ עַל הָאָרֶץ לְמִינֵהוּ וְכָל הָעוֹף לְמִינֵהוּ כָּל צֶפֶר כָּל כָּנָף. וַיָּבֹאוּ אֶל נֹחַ אֶל הַתֵּבָה שְׁנַיִם שְׁנַיִם מִכָּל הַבֶּשֶׂר אֲשֶׁר בּוֹ רוּחַ חַיִּים. וַהֲבָאִים זָכָר וּנְקֵבָה מִכָּל בֶּשֶׂר בָּאוּ כָּאֲשֶׁר צִוָּה אֱלֹהִים וַיִּסְגֹּר ה' בַּעֲדוֹ. וַיְהִי הַמָּבּוּל אַרְבָּעִים יוֹם עַל הָאָרֶץ וַיָּרֶבּוּ הַמַּיִם וַיִּשְׂאוּ אֶת הַתֵּבָה וַתָּרֶם מֵעַל הָאָרֶץ.
--	--

גם כאן, תוכן הדברים, והסדר שבו הם מופיעים בשתי העמודות, דומה להפליא: נח ומשפחתו באים לתיבה; ציון העובדה כי נח עשה ככל אשר ציווה ה'; הגעת הבהמות והחיות; ולבסוף, ירידת המבול ארבעים יום.

גם בסיפור יונה אנו מוצאים שני ציוויים החוזרים על עצמם. בתחילת הסיפור: "ויהי דבר ה' אל יונה בן אמתי לאמר. קום לך אל נינוה העיר הגדולה וקרא עליה כי עלתה רעתם לפני" (א', א-ב); ובתחילת פרק ג': "ויהי דבר ה' אל יונה שנית לאמר. קום לך אל נינוה העיר הגדולה וקרא אליה את הקריאה אשר אנכי דבר אליך" (פס' א-ב).

מה פשר החזרות הללו הן ביונה הן בנח?

* * *

בתשובה לשאלות אלו טמון לדעתנו חידושו הגדול של ספר יונה. ספר יונה מלמד כי אין הקב"ה חפץ יותר בנחמה שכל כולה כוונת חורבן, להפך – הנחמה היא פתח לתקווה ואפשרות לשינוי. כמו כן, אין הקב"ה מכלה את בעלי החיים מפני שאין צורך בהם עוד; להפך – בעלי החיים הופכים לבעלי משמעות בתהליך התשובה וממילא גם בהצלת העיר. בכך ממשיך ה' בעצם את הברית שכרת עם נח.

הברית שהודגשה חזור והדגש שבע פעמים,²¹ מלמדת כי הקב"ה לא ישחית יותר את האדם באמצעות המבול: "והקמתי את בריתי אתכם ולא יכרת כל בשר עוד ממי המבול ולא יהיה עוד מבול לשחת הארץ" (בראשית ט', יא). אך בעוד שבדורו של נח הצטמצמה ההבטחה לכליה ממי המבול בלבד, בספר יונה יש כבר שני פנים למטבע: הכול תלוי במעשיו של האדם, ואם רעים הם סכנת חורבן מרחפת מעל ראשו; אך מצד שני גם לתשובה ערך משמעותי, והיא יכולה להפוך את הגזרה על פיה. נמצאת

21. בראשית ח', ט-יז. ללא ספק משמשת המילה 'ברית', בהטיותיה השונות בקטע זה, כמילה מנחה.

למד, שעיקר חידושו של הספר עוסק בתשובה הגוררת אחריה את הנחמה האלוהית, מה שלא מצאנו במקום אחר במקרא קודם לתקופת יונה.²²

ודוק: בסיפור נח מדגישים הפסוקים את עובדת היותו של נח "צדיק", ומכוח זאת את העובדה כי רק הוא ומשפחתו יזכו להינצל ממי המבול. ועל הישנות הדבר פעמיים, על כך כבר לימד אותנו יוסף: "ועל השנות החלום אל פרעה פעמים כי נכון הדבר מעם האלהים וממהר האלהים לעשותו" (בראשית מ"א, לב). כלומר, אין לעכב את ביצוע הדברים, הן מצדו של ה' הן מצדו של נח. הפסוקים אכן מאשרים זאת: פעמיים בשלב הציווי, ופעמיים בשלב הביצוע.²³

מאידך, בסיפור יונה, הקריאה פעמיים אל יונה אמנם נועדה לזרזו ולמהרו, אך ברור כי כבר ברקע לקריאה זו, אנו שומעים את תשובתם של אנשי העיר. לא נפריז אם נאמר, כי לאורך כל הסיפור ברור לנו כי הקריאה אל נינוה אין מטרתה לאיים בחורבן, אלא לעורר לתשובה. אין לנו ספק למן ההתחלה כיצד יסתיימו הדברים. מה שעוזר לנו להבין זאת, הוא ללא ספק סיפור האנייה העומד ברקע לסיפור התשובה של אנשי נינוה. שם מתגלים לנו המלחים כאנשים יראי אלוהים ואוהבי אדם, למרות שאינם מעם ישראל.

נדמה אצלנו כי אין כאן סיפור תשובה בלבד, ואין כאן סיפור על מידת הרחמים בלבד. שני הדברים גם יחד יש כאן, והם באים זה מכוח זה.

אמור מעתה: מעגל קסמים לפנינו – אילולא הברית שכרת ה' עם נח, לא הייתה מועילה לאנשי נינוה התשובה; ואילולא התשובה לא הייתה מועילה להם הברית. לדעתנו, מהלך זה מעוגן היטב בכתובים. הרקע להבנה מעין זו, מתחילה בשאלתו החמישית של אברבנאל בראש פרק ג':

השאלה החמישית – במאמר יתברך ליונה 'ואני לא אחוס על נינוה העיר הגדולה אשר יש בה הרבה משתים עשרה רבוא אדם אשר לא ידע בין ימינו לשמאלו ובהמה רבה', וזה כי היה לו להקדוש ברוך הוא להשיב את יונה ואין לא אחוס על האנשים אשר שבו אלי בכל לבבם ונפשם, ומשורת הדין מודה ועוזב ירוחם. ואיך לא זכר לו זאת הטענה החזקה וזכר החלושה מהנערים ובהמה רבה אשר לא ידעו בין ימינם לשמאלם? וידוע שמפני תשובתם נחם ה' על הרעה, לא מפני הנערים והבהמות.

על פי דרכנו לא קשיא מידי. לא טענה חלושה כנגד טענה חזקה יש כאן; שני מעגלים יש כאן – וזה מסתובב מכוחו של זה. נמצא אפוא, כי שני הנימוקים נכונים, ושניהם

22. עיין לעיל, הערה 16.

23. בשולי הדברים: תוך כדי השוואה בין נח ויונה, מגלה הקורא יותר משמץ של אירוניה סמויה. נח עושה ככל אשר מצווה אותו ה' (ארבע פעמים מציין זאת הכתוב), ויונה מצדו עומד בקצה השני – הוא אינו מוכן לעשות כלל את רצון ה'. ועל שניהם כאחד קיימת הביקורת: על זה שעשה הכול מבלי לנסות לשנות, ועל זה שברח כדי לא לשנות.

"וּיִנְחָם הָאֱלֹהִים עַל הָרָעָה" – "וּיִנְחָם ה' כִּי עָשָׂה אֶת הָאָדָם"

מצטרפים יחדיו כדי ללמד אותנו את הרעיון המסתתר בספר: אין תשובה ללא הברית ואין נחמה ללא תשובה.

שמה כיוון זה יעזור לנו להבין שאלה מפורסמת נוספת שבה התחבטו ראשונים ואחרונים כאחד.

נביא את השאלה בלשונו של ראב"ע (ליונה א', א):

יש לתמוה איך יעלה על לב חכם שידע השם ומעשיו שיחשוב לברוח מפניו, והוא בידו, והכל מלא כבודו? ואיך יתנבא מורה פי השם, והוא כתוב כי הוא עבדו? (מל"ב י"ד כה).

הם הדברים אשר דיברנו. יונה מצדו מודע, כנראה, לשינוי בהנהגת ה' בעולם. נשים לב שבדברי הטרוניה כלפי ה' – "כי אתה אל חנון ורחום אך אפים ורב חסד ונחם על הרעה" (ד', ב), מצטט יונה מן הפסוק בספר שמות "ה' ה' אל רחום וחנון אך אפים ורב חסד ואמת... נשא עון ופשע... ונקמה לא ינקה" (שמות ל"ד, ו-ז), בשינוי המילים האחרונות: במקום "ונקה לא ינקה" אומר יונה "ונחם על הרעה". נדמה כי השינוי בפיו של יונה אינו מקרי. יונה יודע היטב כי ה' אינו חייב לעמוד בדיבורו, וקיימת אפשרות כי הוא ינחם, לאחר תשובתם של אנשי נינווה. יונה כאיש הדין, מעוניין ב"וינחם" של ספר בראשית, ששם שום תשובה לא הייתה מועילה.

משראה יונה כי מידת הרחמים היא השלטת, הוא ניסה לברוח למקום שאין הנבואה שולטת בו. עד שבאה שאלתו הרטורית של ה' בחתימת הספר ויונה מבין כי פנים חדשות באו לעולם, ויש צורך גם במידת הרחמים. וכך מצאנו כתוב במדרש:

באותה שעה נפל יונה על פניו ואמר: הנהג עולמך במידת הרחמים, דכתיב 'לה' אלוהינו הרחמים והסלחות' (דניאל ט', ט).²⁴

למסקנה דומה מכיוון אחר מגיע גם סימון:

יונה תבע את עלבונה של מידת הדין מידי האל הרחום הניחם על גזר דינו. הענשת החוטא כדי רשעתו נדרשת על ידי שורת הצדק ונחוצה כדי להרתיע את העבריינים... לדוגל ב"קוב הדין את ההר" ברור שרעת האדם בארץ רבה, לא רק בגלל רשעת הרשעים אלא גם מפני ששופט כל הארץ איננו ממצה עימם את הדין...²⁵

נמצאנו למדים: הברית שכרת ה' עם נח בצאתו מן התיבה המשכה כאן לפנינו. מחד, אין הקב"ה מוחה עוד את האדם אם בחר בדרך של תשובה. שכן התשובה הריהי מוטלת בקרן זווית וכל הרוצה ליטול, אפילו הוא מעם אחר, הרי הוא נוטל. ומשנטלו אנשי נינווה את התשובה הרי הגזרה בטלה ומבוטלת. מאידך, התשובה כשלעצמה אינה מספיקה, צריך גם הבטחה בצדה של התשובה: אין חפץ בידי ה' להשחית עוד

24. מדרש יונה, מהד' ילינק עמ' 102.

25. א' סימון (לעיל, הערה 5), עמ' 7-8.

עם (אפילו אינו מעם ישראל) מפני חטאיו. ואכן זהו חידושו הגדול של ספר יונה: הנחמה המתלווה לתשובה, כפי שהיא עולה ומשתקפת מתוך הספר.

ובאשר ליונה עצמו. לדידו עולם כמנהגו לפני המבול, ונוהג גם אחריו. מידת הדין כלפי מי שסטה מדרך הישר היא הפתרון האמתי ל"יתמו חטאים מן הארץ" (תהילים ק"ד, לה). עד שבסופו של עניין דווקא ההליכה לעם אשר לא מבני ישראל המה גרמה לו להבין כי מידת הרחמים אינה פחותה ממדרגתה ממידת הדין, אם לא למעלה ממנה.

הדברים שכתבנו אינם בגדר חידוש, וכבר רמז לכך רד"ק בתשובתו השלישית לעיל. עיקר חידושנו בא אפוא להצביע על ספר יונה כממשיכו של סיפור נח והברית שבאה לאחריו, בעזרת ניסוחים מקבילים, ועם זאת מנוגדים, המצויים בשני המקומות.